

UOT 81'36

SƏADƏT NOVRUZOVA*

OBRAZ – SXEM VƏ SSENARİ – SKRİPT KONSEPT TIPLƏRİ KİMİ

Məqalədə iki konsept tipi konsept-sxem və ssenari-skriptdən söhbət gedir. Mətdə obraz-sxemin “nüvə-periferiya” strukturu, onların koqnitiv əsasları, ssenarinin dildə aktuallaşması məsələləri öyrənilir. Müəyyənləşir ki, koqnitiv dilçiliyin konsept, kateqoriallaşma, konseptuallaşma və konseptsfera kimi kateqoriyaları mövcuddur. Bu kateqoriyalar müxtəlif konsept tipləri ilə realizasiya olunur. Biz belə müəyyənləşdirmişik ki, konsept və onun tipləri linqvokulturologiyanın dayaq elementidir. Linqvokulturologiyada 18 konsept tipindən biri də sxemdir. Buna konseptsxem də deyirlər. Əslində qalanda, bizim bu tədqiqatın obyektini konsept tiplərinin verballaşma yollarını öyrənmək təşkil edir. Koqnitiv strukturda mövcud olan mənalari meydana çıxarmaq da əsas vəzifələrdəndir. Konseptin struktur– təşkili növlərinə düşünmə təsviri, konsept-sxem, konsept-freym, konsept-insayt, konsept-ssenari, konsept-minimum, konsept-maksimum kimi tiplər də daxil edilir.

Açar sözlər: konsept, konsept tipləri, obraz-sxem, ssenari-skript, konsept-sxem.

Koqnitiv linqvistika dünyada yeni formalaşmış dilçilik elmlərindəndir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin linqvistik mərkəzlərində bu elmlə müntəzəm məşğul olurlar. Tədqiqatlar gedişində koqnitiv elmin mahiyyəti və sərhədləri, koqnitiv linqvistikanın əsas kateqoriyaları müəyyənləşdirilmişdir. Bu kateqoriyalar aşağıdakılardan ibarətdir: *konsept, kateqoriyallaşma, konseptuallaşma və konseptsfera.*

Bunlar göstərir ki, koqnitiv linqvistikanın inkişaf səviyyəsi onun müasir istiqamətlərini, bilavasitə prototip və təbii kateqoriyallaşma nəzəriyyəsinə formalaşdırmışdır. Əksər tədqiqatçılar, o cümlədən, C.Lakoff, U.Labov, E.Roş, A.Vejbitska, R.M.Frumkina və b. bu nəzəriyyəni inkişaf etdirirlər.

Koqnitiv linqvistika linqvokulturologiya elmi ilə yaxından bağlıdır. Linqvokulturologiya da XX yüzilin 90-cı illərində bir elm kimi linqvistikanın müstəqil yaranmış istiqamətlərindəndir. “Linqvokulturologiya” termini frazeoloji məktəb yaratmış tədqiqatçıların (V.N.Teliya, Y.S.Stepanova, A.D. Arutynov, V.V.Vorobeva, V.Şak-Leina, V.A.Maslova və b.) işləri əsasında formalaşmışdır. Linqvokulturologiyanın məhsulu linqvistikada mövcud olan antroposentrik paradigmalardır. Linqvokulturologiya dili bir mədəniyyət fenomeni kimi öyrənir. Həmin fenomenə milli dil prizmasından xüsusi milli mentalitet ifadə olunur.

Linqvokulturologiyada əsas terminoloji və mental vahid konsept anlayışdır. Konsept mədəniyyətin mikromodelidir, onlar bir-birini yaratmışlar. V.A.Maslova konseptə aid bir çox xüsusiyyətləri göstərmişdir: konsept-termdir, bizim şüurumuzda formalaşan mental vahidləri və psixi resursları (ehtiyatları), bununla bağlı informasiya strukturunu aydınlaşdırır, konsept insanın bilik və təcrübəsini əks etdirir; konsept operativ surətdə yaddaş vahidinin məzmun və mahiyyətini meydana çıxarır; mental leksikanın, konseptual sistem və beyin dilinin, dünyanın dil mənzərəsinin insan psixikasında inikasıdır; konsept verballaşmış fikrin mədəni faktı, onun dil vasitəsi ilə gerçəkləşməsi, uyğun leksik-semantik paradigmalardan yaranması, kollektiv bilik vahidi, etnomədəni özünəməxsusluq və s. (1, s. 43).

Konseptlər dünyanın informasiya və konseptual sistemin əsas düşüncə vahididir. Konseptual sistem bütün konseptlərin məcmusu və dilin mental fondudur. Dilin bu sistemi haqqında N.D.Arutyunovun, Y.D.Apersyanın, N.D.Babuşkinin, A.P.Vejbitsyanın, A.Borkaçevin, S.Q.Kara-

sikin, V.İ.Kubryatovanın, E.S.Lixaçevin, S.X.Lyapinin, M.V.Pimenovanın, Q.Q.Slışkinin, Y.S.Stepanovun, V.N.Teliyanın, A.A.Xudyakovun tədqiqatları mövcuddur.

Konsept çoxlaylı və çoxkomponentli fenomendir. A.P.Babuşkinə görə, konsept doğma addır, bir çox müxtəlif görünüşdə özünü göstərir. Bunlar aşağıdakı tiplərə bölünür: *fikir mənzərəsi, sxem, hipreonim, freym, ssenari, insayt, “kaleydoskopik konseptlər”*; bunlar arasında müəyyən sərhədlər vardır (2)

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir konseptual təhlillər sırasında konsept tipləri də mühüm yerlərdən birini tutur. Belə təhlillər müəyyən mərhələlər və konsept tipləri üzrə aparılır. Həmin tiplərdən biri “*sxem*”dir. Daha doğrusu, “*obraz-sxem*”dir. O.Axmanovanın lüğətində “*sxem*” terminin birinci mənasının “model” olduğu göstərilir. Məsələn, cümlənin sxemi, vurğunun sxemi, morfoloji sxem, sintaktik sxem, aksentləşdirilmiş model və s. (3, s. 466, s. 576). Və yaxud cümlənin modeli, morfoloji model və s. Vurğunun sxemi deyəndə vurğunun aksentləşmiş modeli başa düşülür. İntonasiya sxemi yaxud intonasiya modeli – intonasiyanın konturları deməkdir. Sxemləşdirmə-modelləşdirmə bir elmi vasitədir, qurulmuş və sxemləşdirilmiş obyektin yenidən təkrarən hasil edilməsi, əks etdirilməsidir. Bu zaman konseptual vahidin mətnə güclənməsi müşahidə edilir. Sxem termini Azərbaycan dilində 3 mənada istifadə olunur:

1. Bir şeyin quruluşunu və ya hissələri arasındakı rabitəni göstərən rəsm, cizgi; 2) bir əsərin, məruzənin və s. əsas fikirlərinin ümumi şəkildə şərh, xülasəsi; 3) şablon, basmaqalib (4, s. 353, s. 672).

Linqvokulturologiyada konsept – sxem deyəndə leksik-konseptual vahidin canlandırılması, təsəvvürə gətirilməsi, yada salması, xəyalında dolandırması və s. dərk edilir.

Sxem vasitəsi ilə konsept göz önünə gətirilir. Sxem vasitəsi ilə sözün mənası yenidən doğulur.

Bu sahənin görkəmli tədqiqatçı N.N.Boldırev sxemi belə təyin edir: “predmet yaxud hadisənin fikir obrazı, bu obrazda məkan-kontur xarakteri mövcuddur” (5). Tədqiqatçılar, öncə, fikir xəritəsi, freym və ssenari kimi sxemin də konseptual strukturunu öyrənmişlər. Onlar sxemin koqnitiv frazeoloji paradigmatikada müasir durumunu da araşdırmışlar. Bununla yanaşı, sxemin psixoloji, fəlsəfi və linqvistik amilləri də üzə çıxarılmışdır.

Konsept və onun çoxsaylı tipləri bizim dissertasiya mövzumuzdur. Biz çalışıb konseptin hər bir tipinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini öyrənəcəyik. Çətinlik orasındadır ki, bu tiplər haqqında çox az araşdırmalar mövcuddur.

Biz belə müəyyənləşdirmişik ki, konsept və onun tipləri linqvokulturologiyanın dayaq elementidir. Linqvokulturologiyada 18 konsept tipindən biri də sxemdir. Buna konseptsxem də deyirlər. Əslinə qalanda, bizim bu tədqiqatın obyektini konsept tiplərinin verballaşma yollarını öyrənmək təşkil edir. Koqnitiv strukturda mövcud olan mənalara meydana çıxarmaq da əsas vəzifələrdəndir. Konseptin struktur – təşkili növlərinə düşünmə təsviri, konsept-sxem, konsept-freym, konsept-insayt, konsept-ssenari, konsept-minimum, konsept-maksimum kimi tiplər də daxil edilir (6, s. 106-109). Dilin paradigmatik və sintaqmatik sxemləri də mövcuddur. Paradigmatik sxem dilin onun modelidir. Bu sxem simvolik ifadələrin kompaktıdır. Dilin modelləşdirmə sxemi həmin metodlar vasitəsilə öyrədilir. Məs.: fonem modeli, generativ model, taksonomik model və s.

Dilin sintaqmatik sxemi xətti sxemdir. Dil vahidlərinin seçilməsi paradigmatika ilə birləşməsi isə sintaqmatika ilə əlaqədardır. Sintaqmatikada xətti modellər semantik səciyyə (mətni məna) daşıyır. Sxemin-modelin linqvistik təsviri nitq vahidlərinin nitq axınındakı düzülüşü prinsipinə əsaslanır. Sxem haqqında nəzəriyyə öyrədir ki, bütün konseptlər koqnitiv strukturda

yerləşir, o cümlədən sxemlər də. Sxem-bu predmetin yaxud hadisənin fikir obrazıdır, bunda zaman və məkan-kontur xarakteri mövcuddur (ümumi konturlar, ümumiyyətlə, məsələn, telefonun sxematik təqdimi). Linqvokulturologiyada sxem-konsept vasitəsi ilə ümumiləşdirilmiş məkan-qrafik və zaman-qrafik obrazlar yaradılır. Məs.: “Çay” deyərkən öz hövzələrinə düşən atmosfer yağıntılarında və ya bulaqlardan qidalanan və özü əmələ gətirdiyi yataqla axan çoxlu və fasiləsiz təbii su axını nəzərdə tutulur. Məs.: çayın sahili, Araz çayı, Kür çayı və s.

Bunlar çayın coğrafi anlamıdır, çay hidroniminin leksik-termioloji mənasıdır.

“Çay” – göy lent kimi təsəvvür olunanda artıq o, sxemdir, obraz – sxemdir. Sxem-konseptə, sxem-obrazı görə “çay” göy lenti xatırladır. Məs.: Dağın zirvəsindən baxanda Araz çayı göy lent kimi görünürdü. (T.Vəlizadə) Bu sözlərdə yazıçı Araz çayını göy lent kimi təsəvvür edir.

Çayın sxem-obrazını: uzunluq, məsafə, sahə, ölçü, lent, zolaq, silsilə və s. təsəvvürlər də təşkil edir. Bu təsəvvürlərin, anlayışların arxasında *məkan-qrafik sxemi* dayanır. Bu cəhəti nəzərə alan tədqiqatçıların fikrincə, konsept tipləri “sxematik təcrübənin əlaməti”dir (Ç.Fillmor). Konsept tiplərinə aid olan sxem də sxematik təcrübənin məhsuludur və bu, obraz-sxem adlanır. Məsələn: İnsana məxsus sxematik obraz və ya insana məxsus obraz-sxem: baş, bədən, gövdə, əllər və ayaqlar və s. Əl obraz-sxem poetik dildə konseptuallaşaraq xeyli sayda frazeologizmlər əmələ gətirmişdir: Səni gördüm, əl götürdüm dünyadan, Ala gözlü, qələm qaşlı Güləndam (Aşıq Ələsgər), Rast gəlir yenə də dostlar, tanışlar; Görüşür, əl verib öpüşürük biz (S.Vurğun), Mərd olanlar keçər külli varından; Əl götürməz namusundan, arından (M.V.Vidadi) və s.

Ağacın sxematik obrazı: kök, gövdə, qol-budaq; səcərə, nəsil ağacı: Ağacın ya kolun budaqlarını təpəsinə qədər saxlayan yerüstü hissə. Ovçu cəld özünü ağacların gövdələri arxasına verib daldalanmağa məcbur olurdu (Ə.Məmmədşanlı).

Öz həqiqi mənasından savayı, gövdə sözünün terminoloji mənası onun sxematik obrazını müəyyənləşdirir: Texnikada, mexanizmin, maşının, cihazın və s.-nin əsas hissəsi, əsası, korpus. Elektromotorun gövdəsi; ləpələr sığallayır; Nəhəng gövdəsini “Avropa”nın (R.Rza) şair terminoloji məna ilə güclü obraz-sxem yarada bilmişdir: “Avropanın nəhəng gövdəsi”. Dünya xəritəsində Avropanın yeri konsepti obraz-sxem vasitəsi ilə yaradılmışdır. Bu sxem məkan sxemidir.

Obraz-sxem “mərkəz-periferiya” strukturuna malikdir. Periferiya – ətraf mərkəzdən uzaqda yerləşən, çevrə, dairə-konsept, əsas etibarilə məkan-kontur sxemi (məntəqə və onun əhatəsi) deməkdir. Həmin konseptin fikir strukturunun komponentlərinin sxemi: mərkəz və periferiya aşağıdakılarla xüsusi münasibət yaradır: asıllıq, distansiya, irradasiya və konsentrasiya. Məs.: dairəvi əşyalar müxtəlif obraz-sxem yaradır: yer, top, şar. Dairə konseptinin strukturu: mərkəzi dairə, otağın ortası, Mərkəzi Rusiya, idarə mərkəzi, kollektiv nüvə. Dairə, əhatə sözləri ilə bağlı: dilin əhatəsi, yazıçı əhatəsi, ətraf, çevrə, dövrə, çətin məsələ ətrafında mübahisə. “Mərkəzi Rusiya”nın periferiyası metaforlaşaraq zahiri cəhəti bildirir. Distant, məsafə, dil vahidlərinin əhatəsi, mərkəz. Bunlar müxtəlif leksik-qrammatik vasitələrlə reallaşır: ətraf, çevrə, dairə, əhatə və s. abstrakt anlayışlar modelləşir (7; 8, s. 158-161).

Sxem nəzəriyyəsinin mahiyyəti, əsas elementləri, metodoloji və sosioloji-psixoloji istiqamətləri haqqında dünya dilçiliyində K.Teleqina, Q.V.Qolosov, A.Kembel, F.Konvers, U.Miler, T.Stok, O.Malançuk, S.Feldman, E.Şevçenko və b. müəyyən fikirlər söyləmişlər. Onlar əvvəlcə sxem-konsepti koqnitiv struktur kimi öyrənmişlər. Sxem konseptinin nüvəsini, əsas sxematik blokları interpretasiya etmişlər. E.Şevçenko yazır ki, konsept-sxem linqvokulturoloji istiqamətdə və çərçivədə razı edilmiş, yola gətirilmiş, sadələşdirilmiş, asanlaşdırılmış, obyektivləşdirilmiş, ifadə edilmiş modellərdir, burada başlanğıc obraz koqnitiv struktura uyğunlaşır (9, s. 10-11, s. 22).

Yaxın və uzaq periferik zonaların əhatə dairəsi. Periferik komponentlər bu və ya digər dərəcədə funksional yükünə görə mərkəzdən fərqlənir. (yəni yüklənməsi az olur). Bununla belə, mühüm rola malikdir. Ona görə ki, məhz periferik zona komponentləri sayəsində mərkəz dəqiqləşdirilir və tamamlanır. Sahənin mərkəzi və periferiyası ilə əlaqədar bir çox elmi araşdırmalar vardır. Sahəyə daxil edilən bütün ifadə vasitələrindən ən maksimal tutumu, ən yüksək işləmə tezliyinə və daha çox səciyyəvi dil vahidləri sahənin mərkəzini təşkil edir. Bu baxımdan A.V.Bondarkonun aşağıdakı düşüncəsi xarakterik sayıla bilər: “Öncə mərkəzə diqqət yönəldilməlidir. Periferik zonadan ötrü isə müəyyən konkret hadisələrin müəyyənləşdirilməsində həmin hadisənin xüsusiyyətlərinin başqa həmhüdüdlü hadisənin xüsusiyyətləri ilə toqquşması xarakterik bir haldır” (10, s. 111, s. 255). Beləliklə, sxem-obraz nəzəriyyəsinin başlıca xüsusiyyətləri əsasən qarşılıqlı münasibətlərin tədqiqindən ibarətdir.

Mərkəz və uzaq zonalara ayrılmanın əsas struktur-sxem uyurluğu olsa da, bəzi hallarda qrammatik-leksik, funksional-semantik və semantik sahələr “mərkəz-periferiya” strukturluğundan kənara çıxır, komponentlərin spesifik tənəsübünə, daxili funksional bölgünün özənəxas nizamına əsaslanır.

Sxem-obrazlar “dominant-nüvə-periferiya” kimi xüsusi struktura malikdir. Nüvə, mərkəz-periferiya strukturu özündə – mərkəzdə konsept yaradan xüsusiyyətlərin maksimal konsentrasiyası və həmin cəhətlərin mümkün zəifləməsində onların qüvvətləndirilməsini “periferiya”ya istiqamətləndirən bütöv ola bilməyən dəstəni təcəssüm etdirir. Obraz-sxem bir model kimi “mərkəz-periferiya” aspektində məkan konseptinə aiddir və bu yöndə məkan sxemi formalaşır. Bu məsələni “*dairə*” konseptinin strukturu əsasında yuxarıda nəzərdən keçirdik.

“Od” konseptinin sxemi: Bu sxem mifologiya, folklor, bədii ədəbiyyat, personaliya üzrə formalaşır. Ana ocağı, ana təbiət: həyat, sevgi, dostluq, gözəllik, yaradıcılıq, enerji və s. Odun əlamətləri: forma əlaməti, temperatur əlamətləri, güc əlaməti, sürəklilik, davam əlaməti; səs əlaməti, sakral (müqəddəs) əlamət, mənəvi dəyər əlaməti, hissi əlamət, sınaq əlaməti və s. Bütün bu kimi xüsusiyyətlər “od”un konseptual sxemini təşkil edir. “Günəş” konseptinin obraz-sxemi. Bu sxemi xarakterizə edən təəssüratlar bir kompleks kimi birləşdirilir və onun barəsində təsəvvür formalaşdırır. Günəş - işıq, yandırıcı şüua və s. Ümumiyyətlə, sxem mücərrəddir, obyekt yaxud hadisələri təyin edir ümumi bir kateqoriya kimi konkret mahiyyəti müəyyənləşdirir. Məs.: “stol”. Bu sxem ierarxik səciyyə daşıyır, məzmunun yeni strukturu formalaşır. “Stol” konsept-sxemi “mebel”, “otaq” və “ev” sxemləri ilə əlaqəyə girir. Bu sxemlər özənəxas konseptual strukturu təqdim edir, bu zaman dünyanın perseptiv və koqnitiv mənzərəsini leksik vasitələrlə əks etdirir. Konsept-sxem leksik yolla olduğu kimi frazeoloji hadisə kimi də özünü göstərir. Məs.: *Prokrust yatağı* (düz gəlib-gəlməməsinə baxmayaraq hamını zorla bir əndazəyə salma-qədim yunan qulduru Prokrustun adından) (11, s. 791, s. 848) *uzundraz, çaydaq*.

Digər konsept tipi ssenaridir. Müasir elmi ədəbiyyatda “*ssenari*” anlayışını müxtəlif cür izah edirlər. Ssenari – bu, hadisədir, həmin hadisə zamana və yaxud məkana çevrilir. Bu məqamda subyekt, obyekt, məqsəd və şərt məzmunu əmələ gəlir. Hadisələrin konkret səbəbləri üzə çıxır (12, s. 18).

A.Plotnikova yazır ki, koqnitiv ssenari – bu, mücərrəd mental strukturudur, özündə nitq situasiyasının interpretasiyasını dildənkənar tipik (təkrar) dinamik prosesləri, epizodların məcmusunu iştirakçıların sosial rolları ilə səhnələşdirir (13, s. 73-80). İ.A.Krasnoperovun nöqtəyənəzərincə, ssenari yaxud ssenari freym-sxem bir-birinin ardınca gələn standart hadisələri, rekurrent situasiyaları təmin edir. Ssenari üçün xarakterik situasiyalar bir-birilə bağlı və konvensional vəziyyət interpretasiya olunan cəmiyyətin əxlaq normaları səviyyəsində təşkil olunur.

Həm freymə, həm də ssenariyə yaddaş termini kimi baxmaq lazımdır. Bu yalnız informasiya strukturu deyil, məlumatın nəticəsidir, durumun sonudur; müxtəlif tip informasiyalar yaddaşda saxlanılır (14, s. 22).

Konsept ssenari xüsusi tip konseptdir. Ssenari “dinamik koqnitiv struktur”dur. Məsələn, “Kuruluş Osman” filmində Osmanın döyüş səhnəsini 10 terminala ayırmaq olar:

Terminal I. Bu terminalın strukturu “Osman at belində”.

Terminal II. Struktur terminal (kuruluş Osman) bayrağa tərəf gedir.

Terminal III. Qəhrəmanın replikası; İrəli! Replika elliptik cümlə ilə ifadə olunur.

Terminal IV. Urra! Urra! Qələbə və s.

“Ssenari” haqqında koqnitiv terminoloji lüğətlərdə müfəssəl məlumat verilmişdir (15, s. 181-182) Bu, xüsusi tip konseptdir. Ssenari yaxud skript (lat. *Scriptio* – yazmaq, qeyd etmək mənasında işlənir) Ssenari stereotip epizoddur. Mənşəyi zaman və məkanla bağlıdır. Ssenari - dinamik fikir obrazıdır. Skript başlanğıcda ingilis mənşəli *scripting language* və rus ədəbiyyatında qəbul olunmuş “dilin ssenarisi” – dilin proqramlaşması, qeyd aparılmış “ssenari”, bir-birinin ardınca gələn sistematik əməliyyat, bu əməliyyat kompüterdə yerinə yetirilir. Ssenari freym kimi dönmə hərəkət və inkişafın denotativ situasiyaları, zaman və məkan daxilində ardıcıl elementləri əks etdirir. Məs.: “münaqişə” – konflikt freymi – bu freymın ssenarisi “kaşanı qaynatmaq”, konseptual mənada “əngəlli iş haqqında, cəncəl iş haqqında”.

Ssenari məzmun planında bu tip ideya baxımından inkişafı xarakterizə olunur. Ssenari həmişə süjet xarakteri daşıyır və söz stereotip hərəkət kimi çıxış edir. Məsələn, “draka”- vuruşma, savaşıma, dalaşıma, dava skripti. Ssenari bir neçə mərhələdən ibarətdir: zavyazka, süjetin kulminasiyası və razvyazka.

Ssenari və skriptlər hadisə və proseslərin sxemini özündə inikas etdirir. Bu sxemlər müəyyən əhvalatların strukturundan ibarətdir. Məs.: “Ana dilim” adlı ssenarinin quruluşuna baxaq:

1. Fon üzərində başlıq: “Ana dilim”

Məkan: Tarix muzeyi

Aparıcı (Ceyhun Əli) Əlindəki kitabı masanın üstündən götürür və kamekroya tərəf dönür.

Mətn: Hər bir dilin tarixi o dildə danışan, onun mənsub olduğu xalqın tarixi ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin və xalqının təşəkkülü III-VII əsrlərdə baş verir. VIII əsrdə başa çatıb. XI əsrdə Azərbaycan dili Qafqazda və qonşu ölkələrdə geniş inkişaf tapıb. XII əsrdə isə Azərbaycan ədəbi dili təşəkkül tapıb. Şairlər fars və ərəb dilləri ilə yanaşı, doğma dilimizdə də əsərlər yazıblar:

XIX- dilçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, orta məktəblər üçün Azərbaycan dili dərsliklərinin müəllifi Rafiq İsmayılov.

Kadrarxası mətn: (ssenari beləcə davam edir. Tamaşaçılar bu ssenari vasitəsi ilə “Ana dili” konseptinin məzmun və mahiyyətini öyrənirlər)

Tədqiqatçılar göstərir ki, skriptlər freymlərdən vaxt ölçüsündən müəyyən faktorlara görə seçilir. Skript bir çox fon, akt və mətn epizodlarından qurulur. Mətnlər (kadrarxası mətn). Məs.: Bu gün dünyada 50 milyon insan Azərbaycanca danışır. Öyrəndiyimiz, bildiyimiz müxtəlif dünya dillərindən öncə öz dilimizdə, doğma Azərbaycan dilində danışmaq ki, bizi görsünlər, eşitsinlər və tanısinlər...

Ekran yazı:

Dil millətin mənəviyyat bayrağı, milli mənlik və qürurdur. Dil yoxdursa, xalq da yoxdur (Heydər Əliyev).

Onların hər biri daha sərfəli vahidlərə ayrılır, ayrılanların semantikasını isə mədəni-sosial amillərdən asılı duruma düşür (2, s. 26, s. 104).

E.Kubryakova yazır ki, skript təbii dilin işlənilməsində xüsusi tapşırıq yerinə yetirən struktur şüurun bir növüdür. Adi hadisələr skriptlə hadisələrin stereotip dəyişməsi kimi təsvir edilir. Skriptlərin çoxu uşaq vaxtı toplanan təcrübə vasitəsilə və yaxud başqa insanları müşahidə etməklə mənimsənilir. Skriptsayağı təsəvvürlər ümumi daha yüksək səviyyəli strukturların əsasında ehtiyac olduqda üç yaddaş səviyyəsində (hadisələr, situasiyalar və niyyətlər) müəyyən qaydalar üzrə qurulur. Yaddaşın baza vahidi səhnələrdir. Buna skriptin kərpicləri də deyilir. Skriptlər o zaman alınır ki, əvvəlcə bir hadisə barədə danışılır, sonra isə bu hekayənin üzərinə digər bir hekayə əlavə olunur və yeni hekayə oxşar yerləri qüvvətləndirir, ziddiyyətli yerlərin kontaktını artırır. Skript dərk edilən durumun qavramının necə olacağı haqqında gözlənilən dəsti kimi başa düşülür. Deyildiyi kimi, skriptin məzmun və mahiyyətini süjet və iştirakçılar təşkil edir. Onların süjeti təkcə təhkiyə formasında deyil, həm də yerli (zaman və məkanda yenidən əmələ gəlməsini təsvir edən), məntiqi (təfəkkür xəttini nəzərə çatdıran), prosedurlu, öyüdverici və s. formalarda özünü göstərir. Bir skript stereotipləşmiş başqa skriptlər seriyası ilə və hər ikisi üçün ümumi olan iştirakçılarla əlaqəlidir. Skript həm təsvir edilən gerçəkliyi anlamağa, həm də bu durumda müvafiq davranış qaydalarını başa düşməyə şərait yarada bilər. Beləliklə, skript sözü altında alqoritm və ya təlimat addımlı stereotip durum yaxud stereotip davranış haqqında biliklərin dinamik təsvirindən ötrü konseptual struktur nəzərə alınır (16, s. 173-189).

Ümumiyyətlə, freym anlayış haqqında biliyi, məlumatı təqdim və təsəvvür edilir. Vizual obraz yaradır. Freym-ssenari isə, məsələn, elektrogenator mexaniki olaraq elektrik sistemini təqdim edir. Freym-ssenari bu funksiyayı, bu sistemi çadırır. M.Minski bu qurğunun tipik strukturunu, ona aid bir sıra anlayış və hadisələri freym-ssenariyə örnək göstərir. Uşağın doğulduğu gün mühüm bir hadisədir və bu hadisə freym-ssenaridir. Bu ssenariyə görə həmin gün uşağa gözəl paltarlar və ən yaxşı hədiyyələr və s. alınır.

Frem-ssenari ayrıca konsept tiplərindən biridir. O.S.Polotovskaya bu məsələyə xüsusi məqalə həsr etmiş, məsələni konsept tipi kimi izah etmişdir.

Digər müəlliflər də (C.Lakoff, R.Şenk, R.Abelson, M.Minski) tədqiqat işlərində freym-ssenarini adətən bilik və məlumatın strukturunun, ələlxüsus da koqnitiv strukturun və vasitələrin xarakterik əlamətlərini təqdim edirlər. Dəqiq yanaşmalarla frem-ssenarinin koqnitiv təhlilinin təfərrüatları, frem-ssenarinin dəyişən elementlərinin məcmusu kimi təsvir edirlər. Anlayışların qarşılıqlı əlaqəsi və yaxınlığı haqqında Z.D.Popov və İ.A. Sternin danışmışlar, onları keyfiyyət baxımından şərh etmişlər. Koqnitiv linqvistik çərçivəsində məsələni diqqət mərkəzində saxlamışlar. “Freym-ssenari” anlayışının nəzəri əsasları problem kimi təhlil edilmiş, bir konsept kimi tipoloji xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. “Freym-ssenari”nin dildə fəaliyyətinin dərkedilməsində əmələ gətirdiyi nəzəri əsaslar müəyyənləşdirilmişdir (17, s. 46-52; 18, s. 161-166).

Freym-ssenari üçün uşağın anadan olduğu gün növbəti məsələlər də aktuallaşır. Məs.: qonaqlar uşağa hədiyyə almaq üçün nə axtarırlar? Uşaq üçün seçilən hədiyyələr. Hədiyyə xoşa gələcəkmi? Hədiyyəni haradan almaq lazımdır; hədiyyənin qiyməti və s.

Başqa bir ssenariyə nəzər salaq: The name of the scenario: Restaurant

Casts: customer, waiter, chef, cashier

Aim: meal

Scenario I. Entrance

To enter restaurant

Look for an empty table

Approach a table you like and sit down
 Look through the menu and to choose the meal you like
 Scenario II.
 To look through the menu
 To order
     Attitude to waiters
 Scenario III. Meal
     To order meal
 Scenario IV. Exit
     Ask the bill
     Take the check.
     To go to the cash.
     Pay the bill.
     To leave the restaurant

Hər bir ssenari müxtəlif dil və koqnitiv vasitələrlə yerinə yetirilir. Yazı, şifahi və jest formaları ilə.

Beləliklə, ssenari sadəcə hadisələr arası həlqə, zəncir deyil, sürətli kauzativ (səbəbiyyət) münasibət yaradan bir nitq formasıdır.

Qeyd edək ki, ssenarinin (*scenario, szenarium, scenario*) nəzəri konsepsiyasını dərk etmənin müxtəlif strukturu haqqında nəzəriyyəni tanınmış alim M.Minski hazırlamışdır. O, freym-ssenarini təsnif edir, ssenarinin struktur səviyyəsini “dərini strukturu”runu müəyyənləşdirmişdir: tematik (“ssenari”) struktur, əsas standartlar, stereotip mənalar, terminal elementlər, yuxarı-sintaktik freym, adətən “feil + isim” struktur növündən ibarət olur; yuxarı semantik-freym, sözün mənası hərəkətlə bağlıdır; tematik freym-ssenari, insan fəaliyyəti, portreti ilə bağlı olur. Freym-ssenarinin “qrafik təqdimi”. Bu struktur ierarxik strukturdur. Bu strukturda bir çox terminallar iştirak edir.

Ssenarilər xətti və qeyri-xətti olmaqla iki yerə bölünür. Xətti ssenari bir-birinin ardınca gələn addımları sübut edir. Buna misal olaraq konversiya prosesinin son nəticələri göstərilə bilər.

Qeyri-xətti ssenariyə marketlərdə alıcı və satıcı arasındakı psixoloji münasibətlər, proseslər aid edilir (19).

Beləliklə, lingvistik termin kimi, M.Minskinin tədqiqatlarında “skript”, “ssenari”, “sxem” terminlərindən də istifadə olunur. “Ssenari” və “freym” terminləri əsas propozitiv strukturun meydana gəlməsinə xidmət edir. Mətnin interpretasiyasında, onun ideyasının açar sözlər vasitəsilə müəyyənləşməsində tematik (ssenari) struktur yaranır, standart, stereotip mənalar əldə edilir.

Ssenarilər dildə və nitqdə aktuallaşır. Məsələn, “Süfrəbaşında” ssenarisinin dildə və nitqdə aktuallaşması və onun əsas komponentlərinin strukturu. Stolbaşında, masaətrafı görüş zaman etibarilə qabaqcadan planlaşdırılır. Qarşılaşma, görüş situasiyası ssenariləşdirilir (20).

Beləliklə, ssenariləşdirilmiş fonlar, səhnələr düşüncədə leksik və frazeoloji konseptlərin universal və invariant məzmunu ümumbəşəri dəyər daşıyır. Bu zaman ayrı-ayrı konseptlərin struktur və semantikasi mental dəyişmələ məruz qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. М., Академия: Учеб. Пособие для студ. Высш. Учеб. Заведений. М., Издательский центр «Академия», 2001.

2. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж: Изд-во Ворон. Гос. Ун-та, 1996, 102 с.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. 4-е, стереотипное. М.: Ком Книга, 2007.
4. Rusca-azərbaycana lügət. Üç cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2014.
5. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Курс лекций по английской филологии. Тамбов: ТГУ, 2001.
6. A.Bünyatova. Mədəni konseptlərə linqvokulturoloji yanaşma. Naхçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər, 2019, № 1 (98).
7. Резникова Е.В. Концепт «круг» в русской языковой картине мира: опыт интерпретации на основе образ-схемы. Дисс. Канд.филол.наук. Самара, 2015.
8. Резникова Е.В. Образ-схема «центр-периферия» в аспекте регулярной многозначности. Известия Самарского научного центра РАН. Т. 7, № 1, 2015.
9. Шевченко Е.М. Вербализация концепта путешествие фразеологическими единицами современного английского языка. АКД, Белгород, 2009.
10. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. Л.: Наука, 1976.
11. Rusca- Azərbaycan lügət. Üç cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2014.
12. Пименова М.В. Методология концептуальных исследований. Антология концептов. Волгоград, 2005, т. 1.
13. Плотникова А.М. Когнитивное моделирование лексического значения глагола (на материале глаголов социальных действий и отношений). Изв. Рос. Гос.пед. ун-та им. А.И.Герцена 2008, № 11 (71).
14. Красноперова И.А. Когнитивно-лингвистический анализ устойчивых нарративных структур. Автореф. дис. ..канд.филол.наук. Ижевск, Удмурт.гос. ун-та, 2004.
15. Демьянков В.З. Сценарий. _ Краткий словарь когнитивных терминов. М., 1996.
16. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX в. Язык и наука конца 20 в. М., 1995.
17. Иванова С.В. Сценарный фрейм как когнитивная основа текстов прецентного жанра «лимерик». _ Вопросы когнитивной лингвистики. Тамбов, 2005, № 3 (006).
18. Полатовская О.С. Фрейм-сценарий как тип концептов. Вестник ИГЛУ, 2013.
19. Минский М. Форм анд Жонтент ин Жомпутер Ссиенже. Й.А.Ж.М, 1972.
20. Береснева Л.В. Языковая актуализация сценария «застолья» и его структура...

**Odlar Yurdu Universitetinin doktorantı
dilchilik2001@gmail.com*

Seadat Novruzova

Image - schema and scenario as concept types

The article deals with two types of concepts: concept-schema and scenario. The text studies the “nuclear-peripheral” structure of the image-schema, their cognitive basis, the actualization of scenario in language.

It is determined that there are such categories of cognitive linguistics as concept, categorization, conceptualization and conceptsphere. These categories are realized by different concept types.

AXTARIŞLAR ● RESEARCHES ● ПОИСКИ

We have defined that the concept and its types are a supporting element of linguoculturology. The scheme is one of the 18 types of concepts in linguoculturology. It is also called a concept scheme.

In fact, the object of our research is to study the verbalization of concept types. One of the main tasks is to reveal the existing meanings in the cognitive structure. Structural – organizational types of the concept include such types of thinking as description, concept-scheme, concept-frame, concept-insight, concept-scenario, concept-minimum, concept-maximum.

Keywords: *concept, concept types, image-schema, scenario, concept-scheme.*

Сеадет Новрузова

Образ – схема и сценарий как типы концепта

В данной статье рассматриваются два типа понятий: концепт-схема и сценарий. В тексте изучается «ядерно-периферийная» структура образа-схемы, их когнитивная основа, актуализация сценария в языке. Было определено, что существуют такие категории когнитивной лингвистики, как концепт, категоризация, концептуализация и концептосфера. Эти категории реализуются различными типами понятий. Мы определили, что концепт и его типы являются вспомогательными элементами лингвокультурологии. Схема является одним из 18 типов понятий в лингвокультурологии. Она также называется концептуальной схемой. Фактически, объектом нашего исследования является изучение вербализации типов понятий. Одной из основных задач является выявление существующих значений в когнитивной структуре. Структурно-организационные типы концепта включают такие типы мышления, как описание, концептуальная схема, концептуальная рамка, концептуальный взгляд, концептуальный сценарий, концептуальный минимум, концептуальный максимум.

Ключевые слова: *концепт, типы концептов, имидж-схема, сценарий, концепт-схема.*

(Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Firudin Rzayev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant: 17.04.2020

Son variant: 15.06.2020